

فصلنامه علمی تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال چهاردهم، شماره سی‌وچهار، بهار ۱۴۰۲، صفحات ۱۴۱-۱۶۵
مقاله پژوهشی (DOI): 10.22034/JIIPH.2023.54323.2385 شناسه دیجیتال

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۱۱/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۱

تحلیلی بر رویکرد محمدامین رسول‌زاده و نشریه تکامل نسبت به تحولات دوره مشروطیت ایران

محمد مهدی مرادی خلج^۱

فرهاد نوبخت^۲

چکیده

محمدامین رسول‌زاده از مهم‌ترین روشنفکران قفقاز بود که با انتشار روزنامه تکامل تحولات اوایل دوره مشروطیت ایران را مورد توجه قرار داد. هدف از این پژوهش بررسی چرایی و چگونگی دیدگاه رسول‌زاده و نشریه تکامل نسبت به تحولات اوایل دوره مشروطیت ایران است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شکل‌گیری جریانات متأثر از سوسیالیسم در قفقاز و تأسیس فرقه‌های همت و اجتماع‌یون عامیون نقش مهمی در توجه رسول‌زاده و همقطاران وی در نشریه تکامل به تحولات دوره مشروطیت ایران داشت. رسول‌زاده و نشریه مزبور مهمترین مسائل و موانع مشروطه-خواهان و مجاهدان را از منظر گفتمان مبتنی بر سوسیالیسم و با رویکردی انتقادی مورد بحث و بررسی قرار دادند و در سازماندهی و جهت‌گیری اجتماع‌یون عامیون در ایران، طرفداران مشروطه و مطبوعات وابسته به آنان نقش برجسته‌ای ایفا کردند. روش پژوهش در این نوشتار، توصیفی-تحلیلی با تکیه بر متن اصلی نشریه تکامل و اسناد دست اول است و به تحقیقات و ترجمه‌هایی که به موضوع محمدامین رسول‌زاده امعان نظر داشته اند عطف توجه شده است.

کلیدواژه‌ها: رسول‌زاده، نشریه تکامل، انقلاب مشروطه، ایران، همت، اجتماع‌یون عامیون.

An analysis of the Approach of Mohammad Amin Rasolzadeh and Takamol Newspaper About of the Changes Iranian Constitutional Era

Mohammad Mahdi Moradi Khalaj¹

Farhad Nobakht²

Abstract

Mohammad Amin Rasolzadeh was one of the most important intellectuals in the Caucasus who published the Takamol newspaper to analyze and study early changes of constitutional era. The purpose of this research is to investigate how Rasolzadeh and Takamol newspaper viewed the developments of the early Iranian Constitutional period and why. The results of this research show that the formation of currents influenced by socialism in the Caucasus and the establishment of parties of Hemmat and Ijtimaeyun-e Amiyun played an important role in developing how Rasolzadeh and his colleagues in Takamol newspaper viewed the events surrounding the Iranian Constitutional period. Rasolzadeh and his newspaper critically investigated the most important issues and hurdles facing the constitutional defenders with a socialist discourse. Furthermore, constitutional supporters and their newspaper played an important role in organizing and aligning Ijtimaeyun-e Amiyun in Iran. The method of research in this article is descriptive and analytical and is based on Takamol newspaper and main documents. In addition, research articles and books and translated books focusing on Mohammad Amin Rasolzadeh have been used.

Keywords: Rasolzadeh, Takamol newspaper, Constitutional Revolution, Iran, Hemmat, Ijtimaeyun-e Amiyun.

---

1. Associate Professor, Shiraz University, Iran (corresponding author) mm_mkhalaj@yahoo.com
2. Master of Islamic Iranian History, Shiraz University, Iran farhadnobakht820@yahoo.com

۱- مقدمه

انقلاب مشروطه ایران و عوامل و شرایط آن از اهمیت خاصی در بین روشنفکران و محافل مطبوعاتی برخوردار است. این اهمیت تاریخی فارغ از تأثیرات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در بُعد داخلی، در بُعد خارجی نیز بی‌تأثیر نبوده و توجه برخی از محافل روشنفکری و مطبوعاتی خارج از کشور را به خود جلب کرد. قفقاز جنوبی و ترکهای مسلمان این منطقه نیز به دلیل نزدیکی و اشتراکات زیاد با ایران و نیز حضور چشمگیر کارگران ایرانی در این منطقه در زمره اولین همراهان تحولات مشروطیت ایران بودند. شرایط سیاسی و اجتماعی روسیه و قفقاز و مهم‌تر از همه شکل‌گیری سوسیالیسم در میان ترکهای مسلمان قفقاز و نیز تأسیس سازمانهای سوسیالیستی مانند «همت» و اجتماعيون عاميون باعث شد که انقلاب مشروطیت ایران جایگاه خاصی در بین روشنفکران و مطبوعات قفقاز داشته باشد. محمدامین رسولزاده و نشریه «تکامل» از مهمترین روشنفکران و محافل مطبوعاتی قفقاز بودند که توانستند نسبت به تحولات مشروطیت در ایران بی‌تفاوت بمانند.

رسولزاده از مهم‌ترین روشنفکران ترک در قفقاز بود که با نشر هفته‌نامه تکامل نقش مهمی در تولید گفتمان سوسیالیستی و تحولات مربوط به انقلاب مشروطیت ایران و قفقاز داشت. تکامل ارگان حزب اجتماعيون عاميون وابسته به سوسیال دموکراتهای روسیه بود که پس از توقف نشریه همت با رویکرد خاص خود و با مدیریت و همکاری رسولزاده به بررسی و تحلیل انقلاب مشروطه ایران و تحولات مربوط به آن می‌پرداخت. این نشریه سوسیالیستی، با وجود اینکه ۱۴ شماره بیشتر منتشر نشد، اما تأثیر آن در مبارزه با استبداد، شکل‌گیری هسته‌های اجتماعيون عاميون، برنامه‌های عقیدتی و نشریات وابسته با آنان در ایران به وضوح به چشم می‌خورد. رسولزاده و همفکران وی در تکامل با انتقاد از «استبداد» و حمایت از مساوات و عدالت در ایران، همواره می‌کوشیدند که تحولات انقلاب مشروطیت ایران را با معیارهای سوسیالیستی مد نظر خود در اروپا، روسیه و تحولات کارگری در قفقاز تطبیق دهند و با حمایت از مشروطه‌خواهان ایران تأثیر مهمی بر روند جریان‌ات دوره مشروطیت ایران برجای بگذارند.

با وجود نقش و تأثیر بسیار مهم رسولزاده و نشریه تکامل در تحولات آغازین دوره

مشروطیت ایران، هنوز آنطور که شایسته است توجه چندانی به این موضوع نشده است؛ در واقع توجه بیشتر به حضور رسول‌زاده در ایران و فعالیتهای وی در روزنامه ایران نو و حزب دموکرات در سالهای ۱۹۰۹ تا ۱۹۱۱ این مسئله را تحت‌الشعاع قرار داده است. بنابراین نوشتار حاضر در صدد تحلیل و بررسی رویکرد رسول‌زاده و روزنامه تکامل دربارهٔ تحولات اوایل انقلاب مشروطیت ایران است. در همین راستا، پرسش اصلی پژوهش این است که چرا رسول‌زاده تحولات آغازین انقلاب مشروطیت را مورد توجه قرار داد؟ و مهم‌ترین محورهای رویکرد رسول‌زاده و روزنامه تکامل نسبت به تحولات دوره مشروطیت ایران کدامند؟ و سرانجام چه تأثیری بر تحولات دوره مشروطیت ایران داشتند؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که جریان غالب سوسیالیسم و تحولات بعد از انقلاب ۱۹۰۵ روسیه و نیز ارتباط مشروطه‌خواهان ایرانی با فعالان ایرانی مقیم باکو در حزب اجتماعیون عامیون نقش مهمی در توجه رسول‌زاده و تکامل به تحولات مشروطه ایران داشت. رسول‌زاده و همفکران وی در تکامل مهمترین مسائل اوایل دوره مشروطیت ایران، مانند دفاع از مجلس ملی، حمایت از مجاهدان و انتقاد از استبداد و دخالت‌های خارجی را با محوریت نشریه سوسیالیستی تکامل مورد بحث و بررسی قرار می‌دادند و تأثیر زیادی در شکل‌گیری و جهت‌گیری فرقه‌ها و جریانات سوسیالیستی مشروطه‌خواه در ایران داشتند. نوشتار حاضر، این موضوع را با روش توصیفی-تحلیلی بررسی می‌کند تا تبیینی از نگرش رسول‌زاده و روزنامه تکامل نسبت به تحولات انقلاب مشروطیت ایران ارائه شود.

۲- پیشینه تحقیق

با وجود تحقیقات نسبتاً زیاد درباره رسول‌زاده و افکار و اندیشه‌های وی، تا به امروز هیچ‌گونه پژوهش مستقلی درباره روزنامه تکامل صورت نگرفته است. برخی از تحقیقات هستند که با رویکرد خاص خود به زندگانی، افکار و اندیشه و فعالیتهای سیاسی و اجتماعی محمدامین رسول‌زاده در زبانهای فارسی، ترکی آذربایجانی و ترکی استانبولی پرداخته‌اند.^۱ اما

۱. برای اطلاع بیشتر از پیشینه تحقیقات درباره رسول‌زاده بنگرید به: محمدمهدی مرادی خلج، فرهاد نوبخت (۱۳۹۹). رسول‌زاده و دین اسلام (تحلیلی بر جایگاه دین اسلام در اندیشه و عمل سیاسی محمدامین رسول‌زاده). تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام. شماره

در هیچ یک از این تحقیقات به روزنامه تکامل و فعالیتهای رسولزاده در این نشریه اشاره‌ای آنچنانی نشده است. در زبان فارسی، فریدون آدمیت از نخستین کسانی است که در کتاب «فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران» درباره تکامل و فعالیتهای رسولزاده در این نشریه صحبت کوتاهی به میان آورده است (آدمیت، ۱۳۸۸: ۹۶). پس از آدمیت، رحیم رئیس‌نیا نیز در پیشگفتار کتاب «گزارشهایی از انقلاب مشروطیت ایران» فقط به ذکر نامی از تکامل و فعالیت رسولزاده در این نشریه اشاره دارد (رسولزاده، ۱۳۷۷: ۱۷). اما نباید از مهم‌ترین تلاش وی در ترجمه چند مقاله از رسولزاده در تکامل چشم‌پوشی کرد. رئیس‌نیا با ترجمه پنج مقاله رسولزاده درباره ایران در روزنامه تکامل که توسط شیرمحمد حسینیف گردآوری شده بود، برای نخستین بار مخاطبان را از محتوای مقالات رسولزاده درباره ایران در نشریه تکامل آگاه کرد. اما دیدگاههای رسولزاده درباره ایران فقط مختص این پنج مقاله نیست؛ در کنار این، غیر از رسولزاده دیگر همفکران وی در تکامل نیز درباره تحولات مشروطیت ایران نظرات و دیدگاههای خود را بیان کردند که در بررسی این دوره از تحولات ایران مهم هستند. همچنین «مقاله تحلیل و بررسی سیر تحول اندیشه‌های سوسیالیستی و ملی‌گرایی رسولزاده از سال ۱۹۰۲ تا ۱۹۲۰» نیز برخی از مقالات رسولزاده در تکامل درباره سوسیالیسم و ناسیونالیسم را به بحث گذاشته است، اما اشاره‌ای به دیدگاههای رسولزاده و تکامل درباره ایران نکرده است (نوبخت، ۱۳۹۷: ۳۲-۹).

منابع ترکی نیز درباره روزنامه تکامل تقریباً ساکت هستند. این سکوت از یک طرف ناشی از عدم علاقه برخی از پژوهشگران ناسیونالیست به فعالیتهای سوسیالیستی رسولزاده و از طرف دیگر تلاش سوسیالیستها برای کم رنگ کردن و بی‌اهمیت نشان دان فعالیتهای سوسیالیستی رسولزاده بعد از انقلاب ۱۹۱۷ است (БАГИРОВА, 1997: 33-34). شاید بتوان گفت که تنها منبعی که به صورت نسبتاً مفصل درباره ویژگی‌ها و مشخصات روزنامه تکامل بحث کرده است، کتاب «تاریخ مطبوعات آذربایجان» نوشته آکیف آشیرلی (Akif Ashirli) است. در کنار این، برخی از نویسندگان ملی‌گرا نیز در بررسی اندیشه‌های رسولزاده به فعالیت رسولزاده در تکامل اشاره‌ای داشتند. فائق علی‌اکبراف بدون هیچ اشاره‌ای به مطالب مربوط به تحولات ایران در نشریه تکامل، برخی از مقالات رسولزاده در این نشریه را به بحث گذاشته است (Alakbarov, 2014: 110-111). نسیمان یعقوبلو نیز

لیستی از همه مقالات رسول‌زاده در تکامل را ارائه می‌دهد (Yaqublu, 2013: 444-445) اما وی نیز هیچ اشاره‌ای به محتوای مقالات از جمله مقالات رسول‌زاده و همفکران وی درباره ایران نمی‌کند. پژوهش حاضر تلاش کرده است تا به صورت مستقل به اندیشه‌های رسول‌زاده و نشریه تکامل درباره تحولات اوایل دوره مشروطیت ایران بپردازد.

۳- محمدامین رسول‌زاده

محمدامین رسول‌زاده در ۳۱ ژانویه ۱۸۸۴ (۲ ربیع الثانی ۱۳۰۱) در یک خانواده روحانی در روستای نوخانی باکو به دنیا آمد. تحصیلات ابتدایی را در مدارس «روس-مسلمان (تاتار)» به اتمام رساند و وارد مدرسه فنی باکو شد. پس از مدتی تحت تأثیر تحولات سیاسی و اجتماعی قفقاز تحصیل را ناتمام گذاشت و به سیاست و روزنامه‌نگاری روی آورد و توانست جمهوری آذربایجان را در سال ۱۹۱۸ تأسیس کند (Resulzade, 2009: 5-7). یکی از مهم‌ترین دوره‌های حیات سیاسی و اجتماعی رسول‌زاده، فعالیتهای سوسیالیستی وی می‌باشد. با آغاز فعالیت رسمی حزب سوسیال دموکرات کارگران روسیه در میان روشنفکران ترک مسلمان در قفقاز، زمینه تأسیس حزب همت که بخش مهمی از اعضای آن را کارگران و مهاجران ایرانی تشکیل می‌دادند، توسط روشنفکرانی مانند نریمان نریمانوف، محمدحسن حاجینسکی و محمدامین رسول‌زاده در باکو بوجود آمد (چاغلا، ۱۳۸۸: ۹۸-۹۷؛ نوبخت، ۱۳۹۸: ۲۶). مدتی بعد از انقلاب اکتبر ۱۹۰۵ روسیه، بخشی از اعضای ایرانی حزب همت نیز تحت تأثیر اجتماع‌یون عامیون روسیه و قفقاز تشکلی با عنوان «فرقه اجتماع‌یون عامیون ایران» در باکو ایجاد کردند (آدمیت، ۱۳۸۸: ۱۹-۱۸).

رسول‌زاده از مهم‌ترین روشنفکران همت و اجتماع‌یون عامیون قفقاز بود که نقش مهمی در این دوره از تحولات قفقاز و ایران داشت. با وجود اینکه رسول‌زاده خود از بنیان حزب همت بود (یزدانی، ۱۳۹۹: ۱۷۳). اما در بررسی فعالیتهای وی در حزب همت نقش آنچنانی برای وی قایل نیستند و با اشاره به رویکردهای ملی‌گرایی رسول‌زاده، وی را در حاشیه قرار دادند؛ تلاش سوسیالیست‌هایی چون میرجعفر باقراف برای بدنام کردن ملی‌گرایان نیز در این مسئله حائز اهمیت است (یزدانی، ۲۰۱۲، ۲۱). این در حالی است که رسول‌زاده با وجود داشتن تمایلات ملی‌گرایی، در حزب همت هم تأثیر مهمی بر جای گذاشته است که آثار و

نتایج آن نه تنها در همت بلکه بعدها در فرقه اجتماعیون عامیون ایران نیز به وضوح قابل مشاهده است. وی در زمان فعالیت در حزب همت مقاله‌ای با عنوان « همت الرجال تقلع الجبال » در نشریه همت به چاپ رساند که بعد از آن این عنوان به شعار حزب همت و بعدها اجتماعیون عامیون ایران تبدیل شد (БАГИРОВА, 1997: 34).

بررسی یکی از اعلامیه‌های منتسب به فرقه اجتماعیون عامیون ایرانیان در باکو که به احتمال زیاد در سال ۱۹۰۷ نوشته شده است، تأثیر نوشته‌ها و دیدگاه‌های رسولزاده در این اعلامیه را نشان می‌دهد. این اعلامیه با شعار «همت الرجال و تقلع الجبال» شروع می‌شود که اولین بار توسط رسولزاده در حزب همت استفاده شده بود. همچنین در این اعلامیه از استبداد در ایران با عناوینی مانند «ضحاک» از مقاومت مشروطه‌خواهان با عناوینی چون «کاوه آهنگر»، یاد شده است (سازمان اسناد ملی ایران، شماره ۳۱۸۳۸، ۲۹۷۰۳، ک ۲ آ پ ۱). الفاظی چون «ضحاک» و «کاوه آهنگر» از اصطلاحات خاص رسولزاده هستند. وی ۷ ماه پیش از اعلام مشروطه و در جریان تشکیل عدالتخانه در مقاله‌ای در ارشاد این پیروزی را به غلبه کاوه آهنگر بر ضحاک تشبیه کرده است (ارشاد، ۲۰ فوریه ۱۹۰۶، شماره ۵۱، به نقل از کتاب گزارش‌هایی از انقلاب مشروطیت ایران، ۳۳).

با وجود اینکه اکثر منابع از نریمانوف به عنوان پیشوا و بانی اجتماعیون عامیون ایرانیان یاد می‌کنند (کسروی، ۱۳۶۳، ۳۹۱؛ شاکری، ۱۳۸۴: ۱۲۸). اما رسولزاده نیز در مقام مدیر نشریه تکامل، ارگان رسمی اجتماعیون عامیون وابسته به سوسیال دموکرات‌های روسیه و قفقاز فعالیت می‌کرد و به نمایندگی از تکامل در جلسات انقلابیون قفقاز با بلشویک‌ها و منشویک‌ها که استالین نیز در آن حضور داشت، شرکت می‌کرد (Resulzade, 2010: 12). اینجاست که نقش رسولزاده و تکامل در اجتماعیون عامیون ایران و قفقاز مهم جلوه می‌کند؛ اطلاع و هماهنگی حیدرخان عمواوغلی با اجتماعیون عامیون قفقاز در جریان استفاده از اولین بمب علیه مخالفان مشروطه (رائین، بی تا: ۵۱-۴۹) و نیز پخش اعلامیه‌ها و روزنامه‌ها توسط رسولزاده و اسدالله آخوندوف در زمان انتشار روزنامه‌های تکامل و یولداش، نشان می‌دهد که رسولزاده و نشریه تکامل نقش محوری در فعالیتهای اجتماعیون عامیون قفقاز و ایران داشته‌اند (Azerbaijan Tarixi, 2008: V/ 87- 88).

۴- درباره روزنامه تکامل

روزنامه تکامل از مهم‌ترین روزنامه‌های وابسته به سوسیال‌دموکرات‌های همت در اوایل قرن بیستم بود. پیش از تکامل، نشریه «همت» که ارگان غیر رسمی حزب همت بود، در باکو منتشر می‌شد که شش شماره بیشتر منتشر نشد. پس از همت نشریه «دعوت- قوچ» که با همکاری همت و سوسیال‌دموکرات‌های ارمنی به دو زبان ترکی آذربایجانی و ارمنی منتشر می‌شد، برای مدتی به عنوان ارگان علنی همت فعالیت کرد (رسول‌زاده، ۱۳۷۷: ص ۱۷). ظاهراً مهم‌ترین هدف دعوت- قوچ تلاش سوسیال‌دموکرات‌ها برای نزدیکی و آشتی میان ترک‌های مسلمان با ارامنه بود (Багирова, 1997: 34). پس از توقف دعوت- قوچ اعضای همت زمینه انتشار تکامل را فراهم آوردند.

شروع به کار تکامل از یک طرف با آغاز انقلاب‌های کارگری در قفقاز، شکل‌گیری فرقه- های اجتماعیون عامیون وابسته به سوسیال - دموکرات‌های روسیه و نیز تقلاي آنان برای انتخاب نمایندگان اجتماعیون عامیون به دوماي دوم روسیه و از طرف دیگر با تحولات آغازین مشروطه ایران و شکل‌گیری اجتماعیون عامیون ایرانیان باکو همزمان بود. شاید بتوان گفت که یکی از دلایل تأسیس تکامل، تلاش برای ترغیب ترک‌های مسلمان قفقاز به شرکت در انتخابات دوماي دوم روسیه و انتخاب نمایندگان اجتماعیون عامیون بوده است؛ زیرا بخش مهمی از مطالب این روزنامه که اکثراً به قلم رسول‌زاده می‌باشد، به انتخابات دوماي دوم روسیه اختصاص داشت و از آنان می‌خواست که به نمایندگان اجتماعیون عامیون قفقاز و روسیه رأی دهند (تکامل، ۲۰ ژانویه ۱۹۰۷، شماره ۵: ۲-۱).

به دلیل افزایش سوءظن‌ها نسبت به سوسیالیست‌های همت، اخذ مجوز تکامل در ابتدا با عنوان «مجله» اخذ شد تا در مظان اتهام قرار نگیرند (Ashirli, 2009: 50). هر چند که از همان آغاز انتشار نام روزنامه هفتگی بر روی آن درج شده بود. در هر حال تکامل انتشار خود را آغاز کرد و نخستین شماره آن در ۱۶ دسامبر ۱۹۰۶ (۱۳ ذی القعدة ۱۳۲۴) به مدیریت و صاحب امتیازی مهدی بیگ حاجینسکی به زبان ترکی آذربایجانی در باکو منتشر شد و تا ۲۶ مارس ۱۹۰۷ ادامه داشت (رسول‌زاده، ۱۳۷۷: ۱۷). انتخاب عنوان تکامل برای این نشریه نیز ظاهراً توسط مهدی بیگ حاجینسکی مدیر و صاحب امتیاز تکامل صورت

گرفته بود که گفته می‌شود سوسیالیست‌ها از این عنوان استقبال چندانی نکرده بودند (Ashirli, 2009: 50). سلطان مجید افندیف از اعضای مشهور حزب همت که در نشریه تکامل فعالیت می‌کرد، در این باره می‌نویسد: «با وجود اینکه نام تکامل با اهداف و مقاصد ما سازگاری نداشت، اما تشکیلات همت تصمیم به عدم مداخله در کار مهدی بیگ حاجینسکی گرفت و تکامل انتشار خود را آغاز کرد» (Ibidem).

غیر از محمدامین رسولزاده و حاجینسکی، سوسیالیست‌های مشهوری مانند سلطان مجید افندیف، اسدالله آخوندوف، محمدعلی رسولزاده، عزیزبیکوف و سید موسوی نیز با تکامل همکاری داشتند. قرار بود تکامل به صورت هفتگی در روزهای شنبه هر هفته منتشر شود. این نشریه برخلاف خیلی از روزنامه‌های معاصر خود در اوایل شروع به کار خود در هشت صفحه منتشر شد اما در ادامه صفحات آن به شش صفحه کاهش یافت. در زیر عنوان آن عبارت «روزنامه سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و ادبی ترکی که در هفته یک بار منتشر می‌شود» درج شده بود. با این وجود، در بررسی شماره‌های نشریه ملاحظه می‌شود که به نظم اعلام شده پای بند نمی‌ماند و گاه در روزهای دیگر و گاه در یک هفته دو شماره از آن منتشر می‌شود.

با وجود اینکه نام رسولزاده از شماره ۶ به بعد به عنوان مدیر موقت در نشریه تکامل به چشم می‌خورد، اما رسولزاده از همان آغاز انتشار تکامل نقش محوری در جهت‌گیری و محتوای آن داشت. نوشتن ۳۹ مقاله از سوی رسولزاده در نشریه‌ای که ۱۴ شماره بیشتر منتشر نشد، این را تأیید می‌کند. به نظر می‌رسد که شعار بلشویک‌ها مبنی بر «حق تعیین سرنوشت ملت‌های روسیه» که در آستانه انتخابات دومای دوم در برنامه‌های اجتماعیون عامیون نیز گنجانده شده بود (تکامل، ۲۷ ژانویه ۱۹۰۷، شماره ۶: ۱-۲) باعث شده که رسولزاده دستیابی به آزادی‌های ملی را در سایه سوسیالیسم ممکن ببیند؛ به همین خاطر معتقد بود سوسیالیست‌ها هیچ دشمنی با ملیت ندارند و تنها با ملیت‌هایی که قصد نابودی ملت‌های دیگر را داشته باشد، دشمنی دارند (تکامل، ۱۶ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۱: ۳-۲). تحت تأثیر این دیدگاه رسولزاده تا آنجا پیش می‌رود که ضمن انتقاد از موضع‌گیری‌های اسماعیل گاسپرالی علیه سوسیالیسم، افکار ملی‌گرایانه و قومی‌گاسپرالی و روزنامه تحت فرمان وی

ترجمان را نیز به سخره بگیرد و از آن انتقاد کند (تکامل، ۲۳ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۲: ۷؛ همان، ۱۱ ژانویه ۱۹۰۷، شماره ۴، ۸). مقالات رسول‌زاده در تکامل با عنوان «هریاندن» (از همه جا) که به صورت طنز به سبک ملانصرالدین چاپ می‌شدند، اغلب به کشمکش بین ترجمان و تکامل اختصاص داشتند (تکامل، ۲۰ ژانویه ۱۹۰۷، شماره ۵: ۵). رسول‌زاده همچنین یکی از مهم‌ترین نمایشنامه‌های سوسیالیستی خود با نام «بلای ناگهانی» را در این نشریه به چاپ رساند (تکامل، ۳ فوریه ۱۹۰۷، شماره ۷: ۵-۴). بی‌جهت نیست که به اعتقاد فریدون آدمیت: «رسول‌زاده نویسندگی سیاسی را با روزنامه تکامل سخنگوی حزب همت شروع کرد» (آدمیت، ۱۳۸۸: ۹۶).

رسول‌زاده در تکامل مقالات خود را با امضاهای مختلفی چون «م.ا.ر.زاده»، «محمدامین»، «م.ا.ر.سول‌زاده»، «رسول‌زاده»، «یولداش» و «مار زاده» چاپ می‌کرد. هر چند که توقف انتشار تکامل ظاهراً به علت مشکلات مالی بود (رسول‌زاده، ۱۳۷۷: ۱۸). اما به نظر می‌رسد که متلاشی شدن همت در سال ۱۹۰۷ (یزدانی، ۱۳۹۹: ۴۴) در توقف تکامل هم بی‌تأثیر نبوده است، زیرا بعد از تکامل روزنامه «یولداش» نیز که نام یکی از امضای‌های مستعار رسول‌زاده در تکامل بود، سه شماره بیشتر دوام نیاورد و متوقف شد.

تکامل آشکارا خود را ارگان اجتماعيون عاميون وابسته به سوسیال دموکراتهای روسیه معرفی می‌کرد (تکامل، ۳۰ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۳: ۳). این نشریه با وجود عمر کوتاه خود در مبارزه با نابسامانی‌های حکومت قاجار و حمایت از مشروطه از هیچ کوششی دریغ نمی‌کرد و از آنجا که هدفی جز مبارزه با «استبداد» تا براندازی آن و ایجاد آزادی، مساوات و برابری در جامعه ایران متصور نمی‌شد، خیلی زود نقش و تأثیر خود را بر مشروطه‌خواهان ایران و اجتماعيون عاميون ایرانی در موضوعات مختلف نشان داد.

ادبیات سوسیالیستی تکامل به همراه بیانیه‌ها و مراسم‌های اجتماعيون عاميون روسیه و قفقاز که در این نشریه منتشر می‌شدند (تکامل، ۱۶ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۱: ۷-۶) در برنامه‌ها و جهت‌گیری‌های اجتماعيون عاميون و مشروطه‌خواهان ایرانی و مطبوعاتی مانند روزنامه انجمن تبریز تأثیر زیادی داشت. روزنامه انجمن تبریز که توسط مجاهدان تبریز همزمان با تکامل منتشر می‌شد، پس از سفر برخی از نمایندگان تبریز به باکو به ریاست

ملا فضلعلی و مصاحبه با خبرنگاران تکامل (تکامل، ۱۱ ژانویه ۱۹۰۷، شماره ۴: ۳-۴) همسو با تکامل رویکرد تندی نسبت به مخالفان مشروطه و شخص محمدعلی شاه در پیش گرفته بود و در شورش تبریز علیه محمدعلی شاه نقش مهمی ایفا کرد.

هر چند که با حضور رسولزاده در ایران و آشنایی با شرایط سیاسی و اقتصادی ایران، موضع رسولزاده از مشی سوسیالیست انقلابی نشریه تکامل به تکامل تدریجی سوسیالیسم در ایران تغییر یافت (ایران نو، ۲۱ شوال ۱۳۲۸، شماره ۳: ۲؛ همان، ۱۲ ربیع الثانی ۱۳۲۹، شماره ۱۵: ۲؛ اتحادیه، ۱۳۶۱: ۶۴). اما این مسئله نیز نتوانست تأثیر نشریه تکامل در شکل-گیری اندیشه‌های سوسیالیستی رسولزاده و به تبع آن تأثیر رسولزاده بر تحولات دوره مشروطیت ایران را تحت تأثیر قرار دهد. مفاهیمی مانند «فتودال»، «ملکدار» و «خان» در تکامل پس از حضور رسولزاده در ایران نیز به عنوان محور جهت‌گیریهای سیاسی و اجتماعی رسولزاده در روزنامه ایران نو، مرامنامه حزب دموکرات و تنقید فرقه اعتدالیون قرار گرفتند (ایران نو، ۱۶ ذی الحجه ۱۳۲۷، شماره ۱۰۲: ۱-۲؛ اتحادیه، ۱۳۶۱: ۷۴).

۵- مهم‌ترین محورهای دیدگاههای رسولزاده و روزنامه تکامل نسبت به تحولات مشروطیت ایران

فعالیت‌های رسولزاده در تحولات مشروطیت ایران به دو مقطع مهم تقسیم می‌شود: دوره اول، از شروع تحولات مشروطیت در ایران است که از سال ۱۹۰۶ تا اواخر ۱۹۰۸ به طول انجامید که رسولزاده هنوز به ایران نیامده بود. دوره دوم، از حضور رسولزاده در ایران در سال ۱۹۰۹ آغاز و تا اخراج وی از ایران به سال ۱۹۱۱ طول کشید. یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های رسولزاده در دوره اول (۱۹۰۸-۱۹۰۶)، فعالیت حدود صد روزه وی در نشریه تکامل است. مسائل مربوط به تحولات آغازین مشروطیت در ایران، بعد از تحولات کارگری قفقاز و روسیه، بخش قابل توجهی از محتوای تکامل را در برمی‌گرفت. تکامل این تحولات را به دو طریق متفاوت بازتاب داده است. نخست، گزارشها و تحلیل‌های برخی از همکاران سوسیالیست رسولزاده در تکامل است که در لابه‌لای مقالات خود به صورت کلی و در راستای سوسیالیسم جهان‌وطنی به تحولات ایران نیز اشاره و انقلاب ایران را یکی از حلقه-های رنجیره انقلاب‌های سوسیالیستی جهان دانسته‌اند (تکامل، ۱۶ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۱:

۵-۶). مقالات سلطان مجید افندیف در این گروه جای می‌گیرد.

دوم، مقالاتی است به قلم رسول‌زاده که به تحلیل اوضاع داخلی ایران در دوره مشروطیت و کشمکش بین مشروطه‌خواهان و مخالفان پرداخته‌اند. رسول‌زاده با انتقاد از تحریکات محمدعلی شاه و طرفداران وی علیه مشروطه‌خواهان، مهم‌ترین مسائل آن روز مشروطه‌خواهان با «مستبدین» را در کانون توجه قرار داد تا از این طریق بتواند مشروطه-خواهان و مجاهدان مشروطه را در رسیدن به اهدافشان یاری کند. در ادامه به بررسی مهم-ترین محورهای رویکرد رسول‌زاده و تکامل نسبت به تحولات مشروطیت ایران پرداخته می‌شود.

۵-۱- انتقاد از استبداد و طرفداری از قانون اساسی

رسول‌زاده از همان آغاز تحولات مشروطیت ایران به این انقلاب به چشم یک انقلاب ضد استبدادی و طرفدار قانون اساسی نگاه می‌کرد. وی از نخستین کسانی است که ۷ ماه پیش از انقلاب مشروطیت از فرمان تأسیس عدالتخانه با عناوین «حریت» و «قانون اساسی» یاد کرد (روزنامه ارشاد، ۲۰ فوریه ۱۹۰۶، شماره ۵۱، به نقل از کتاب گزارش‌هایی از انقلاب مشروطیت ایران، ۳۳). این درحالی است که در فرمان تأسیس عدالتخانه فقط به قانون عدالت اسلامی اشاره شده بود که با قانون اساسی دوره مشروطه بسیار متفاوت است (آدمیت، ۲۵۳۵: ۱۶۰).

رسول‌زاده در تکامل بدون هیچ ملاحظه‌ای از اصول استبدادی در ایران انتقاد می‌کرد که در رأس آن محمدعلی شاه قرار داشت (تکامل، ۱۱ فوریه ۱۹۰۷، شماره ۹: ص ۲). وی اصول «کهنه» و «پوسیده» استبداد در ایران را به ازدهایی زخمی تشبیه کرده است که به قهر و غضب مردم گرفتار شده و تلاش می‌کند که خود را از این مهلکه نجات دهد (همانجا) و می‌نویسد که اگر مردم و مجاهدان هوشیار باشند میتوانند با درایتشان افراد مستبدی مانند محمدعلی میرزا را به پذیرش مشروطه و رفتن راه مظفرالدین شاه وادار کنند (تکامل، ۳ فوریه ۱۹۰۷، شماره ۷: ص ۲). وی همچنین از سخنان ضد استبدادی ملا فضلعلی از نمایندگان مجلس ملی ایران که به میان کارگران ایرانی در محله صابونچی باکو رفته بود، حمایت می‌کند (تکامل، ۱۱ ژانویه ۱۹۰۷، شماره ۴: ص ۳-۴). یک ماه بعد از سفر نمایندگان تبریز به

باکو، روزنامه انجمن تبریز از زبان ملافضلعلی می‌نویسد «...ماها [در راه مبارزه با استبداد] حاضریم که خودمان را زیر پای نونهالان ملت قربانی کنیم» (انجمن تبریز، ۱۳ محرم ۱۳۲۵، شماره ۴۷، ۳). در کنار این، همفکران رسولزاده در تکامل نیز از اهالی ایران می‌خواهند که بدون توجه به مخالفت‌های وزراء و طرفداران استبداد، محمدعلی شاه را به تمکین در برابر مشروطه و قانون اساسی وادار کنند: «... مردم باید بدانند که حق را نمی‌بخشند، بلکه آن را با سعی و تلاش خود می‌گیرند» (تکامل، ۱۶ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۱: ۸).

غیر از محمدعلی شاه، از افرادی مانند امیربهادر، امین‌السلطان و میرزاعلی اصغر خان اتابک نیز به عنوان ستون‌های استبداد و از اتابک به عنوان یکی از بزرگترین خائنین مشروطه ایران یاد می‌شد (تکامل، ۳۰ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۳: ۲). تکامل می‌نویسد که در سایه انقلاب مشروطیت خیلی از وزراء که مقام و منصب خود را از طریق رشوه و تهدید بدست آورده‌اند، در حال از دست دادن آن هستند (تکامل، ۱۲ مارس ۱۹۰۷، شماره ۱۲: ۶). تکامل همچنین به تحرکات مرتضی قلی‌خان اقبال‌السلطنه حاکم ماکو نیز به عنوان یک حرکت استبدادی می‌نگریست. اقبال‌السلطنه از مخالفان سرسخت مشروطه بود که در دوره مظفردین شاه مجبور به ترک ماکو شد و به قفقاز رفت. پس از مرگ شاه و همزمان با کشمکش‌های مشروطه‌خواهان با طرفداران محمدعلی شاه به ماکو آمد؛ به همین دلیل به شدت از سوی رسولزاده و تکامل مورد انتقاد قرار می‌گرفت و از وی به عنوان یکی از عناصر مهم استبداد یاد می‌شد (تکامل، ۳ مارس ۱۹۰۷، شماره ۱۱: ۶). همزمان با تکامل، اقبال‌السلطنه از سوی مطبوعات وابسته به اجتماعین عامیون ایران مانند انجمن تبریز هم مورد انتقاد شدید قرار گرفته بود؛ زیرا وی اجازه تأسیس انجمنی شبیه انجمن تبریز در ماکو را نداده بود (روزنامه انجمن تبریز، ۲۹ صفر ۱۳۲۵، شماره ۶۵: ۴؛ همان، ۲۱ ربیع الاول ۱۳۲۵، شماره ۷۷ و ۷۸: ۲-۱). بعد از بازگشت از قفقاز مشروطه‌خواهان مدتی مانع ورود اقبال‌السلطنه به ماکو شدند که تحسین تکامل را در پی داشت: «با وجود تأثیر انقلابات کارگری قفقاز در ایران، این بار این قفقازیها هستند که باید از این حرکت «ضد استبدادی» ایرانیها و مردم ماکو عبرت بگیرند. زنده باد مجاهدت و حریت و نابود باد ظلم و استبداد!» (تکامل، ۳ مارس ۱۹۰۷، شماره ۱۱: ۶).

آسیب‌شناسی از نقش سپاه در طرفداری از استبداد یا مشروطه‌خواهان هم از توجه رسول‌زاده در تکامل دوره نمانده است. وی مدعی است که خیلی از نظامیان حاضر به همکاری با «استبداد» نیستند و تنها امید استبداد و طرفداران وی به ۸۰۰ سوار است که در اختیار محمدعلی شاه است (تکامل، ۱۷ فوریه ۱۹۰۷، شماره ۹: ۲). به اعتقاد رسول‌زاده از آنجا که در ایران هنوز اصول تبعیت نظامیان نسبت به مسائل مختلف مانند روسیه و عثمانی شکل نگرفته است، احتمال پیوستن نظامیان به صفوف مردم نیز زیاد است (همانجا).

۵-۲- حمایت از مجاهدان مشروطه

مجاهد عنوانی بود که با شکل‌گیری مشروطیت در ایران اشاعه گردید (یزدانی، ۱۳۹۹: ۵۶). این عنوان برای اجتماعیون عامیون نیز اطلاق می‌گشت و اجتماعیون عامیون ایران و قفقاز را مجاهد هم می‌خواندند (همان: ۴۵). آدمیت هم می‌نویسد که عنوان مجاهد معمولاً، اما نه همیشه، بر همان اجتماعیون عامیون اطلاق می‌گردید» (آدمیت، ۱۳۸۸: ۱۷). با شکل‌گیری دسته‌های مسلح طرفدار مشروطه که تحت تأثیر اجتماعیون عامیون بود این عنوان به آنها نیز اطلاق شد (یزدانی، ۱۳۹۹: ۵۶) که به نظر می‌رسد نخستین گام در شکل‌گیری دسته‌های مسلح را مرکز غیبی تبریز برداشته باشد (سرداری‌نیا، ۱۳۶۳: ۸۳). شکل‌گیری عنوان مجاهدان در وهله اول محصول تلاش سوسیالیست‌ها به منظور تطبیق اسلام با سوسیالیسم بود (اتحادیه، ۱۳۸۱: ۱۳۴). مقاله رسول‌زاده در نشریه همت در سال ۱۹۰۴ با عنوان «همت الرجال تعلق الجبال» تلاشی آشکار برای نزدیکی ترک‌های مسلمان با سوسیالیسم است؛ وی در این مقاله می‌نویسد که سوسیالیسم و دموکراتیزم هیچ مخالفتی با عقاید اسلامی ندارند (Resulzade Asarlari, 2014: I/ 25-26).

رسول‌زاده در زمره اولین رهبران همت و اجتماعیون عامیون بود که از هیچ تلاشی به منظور حمایت از مجاهدان مشروطیت در ایران فروگذار نمی‌کرد. وی از نخستین کسانی است که سه روز بعد از اعطای فرمان تشکیل مجلس از لفظ مجاهدان استفاده کرده و در مقاله‌ای در روزنامه ارشاد عنوان «مجاهدان ایران» را بکار برده است (روزنامه ارشاد، ۸ اوت ۱۹۰۶، شماره ۱۸۶، به نقل از کتاب گزارش‌هایی از انقلاب مشروطیت ایران، ص ۴۴-۴۰). این در حالی است که بر پایه برخی شواهد و قرائن نخستین دسته‌های مجاهدان حداقل سه

ماه بعد از فرمان مزبور شکل گرفته است (یزدانی، ۱۳۹۹: ۵۴).

پس از مرگ مظفرالدین شاه و قوت گرفتن نگرانی‌ها درباره احتمال عدم پابندی محمدعلی شاه به مشروطه، رسولزاده و تکامل با اشاره سابقه دشمنی محمدعلی شاه با مشروطیت، مهم‌ترین دلمشغولی مجاهدان بعد از مرگ شاه را پابندی یا عدم پابندی محمدعلی شاه به مشروطه قلمداد می‌کنند (تکامل، ۳۰ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۳: ۳-۲). رسولزاده تنها راه نجات ایران از «فتنه و فساد مستبدین» را در گرو همت و مجاهدتهای مجاهدان مشروطه می‌دانست و از مجاهدان می‌خواست که با تمام وجود در مقابله «مستبدین» مقاومت کنند (تکامل، ۱۷ مارس ۱۹۰۷، شماره ۱۳: ۱). با آشکار شدن نگرانی‌های روسیه و انگلیس نسبت به مجاهدان، تکامل نیز حساسیت خود را بدین مسئله نشان می‌دهد و از تلاش روسها برای سرکوب مجاهدان خبر می‌دهد: «اگر خرس سفید شمالی درگیر جنگ مرگ و زندگی به منظور حفظ موجودیت خود نبود، یقیناً دسته‌های قزاق را برای ساکت کردن مجاهدان در ایران می‌دیدیم» (تکامل، ۳ مارس ۱۹۰۷، شماره ۱۱: ۶). چهار روز بعد روزنامه انجمن تبریز هم می‌نویسد که روسها در حال ارسال سلاح و اعزام سالدات برای تهران هستند (روزنامه انجمن تبریز، ۵ صفر ۱۳۲۵، شماره ۵۶: ۴). نگرانی تکامل و انجمن تبریز بی‌مورد نبود و مدتی بعد نه‌تنها روسها، بلکه انگلیسها نیز در پراکندن و پایان فعالیت آنان با روسها همراه شدند (یزدانی، ۱۳۹۹: ۲۹۴-۲۹۲).

۵-۳- مقایسه انقلاب مشروطیت ایران با انقلاب ۱۹۰۵ روسیه

جریان رو به گسترش سوسیالیسم در اوایل قرن بیستم باعث شد که سوسیال دموکراتهای روسیه و قفقاز هر تحول و جنبش ضد استبدادی در کشورهای دیگر را مطابق با مرام و مسلک سوسیالیستی خود تعبیر کنند و انقلابهای ایران و روسیه را یک حلقه در زنجیره جنبش جهانی به شمار آورند (آرتونیان، ۱۳۸۵: ۴۶). رسولزاده و همفکران وی نیز انقلاب روسیه و ایران را مکمل یکدیگر توصیف کرده و به بررسی تفاوتها و اشتراکات آنها پرداختند. او در مقاله‌ای در روزنامه ارشاد با مقایسه مشروطیت ایران با روسیه یکی از مزیت‌های مهم مشروطه ایران نسبت به روسیه را در این می‌داند که در مشروطه روسیه قانون اساسی توسط حاکمان نوشته شده است اما در ایران مردم خودشان قانون اساسی را تنظیم

خواهند داد (روزنامه ارشاد، ۸ اوت ۱۹۰۶، شماره ۱۸۶، به نقل از کتاب گزارش‌هایی از انقلاب مشروطیت ایران، ۴۴-۴۰).

فعالیت در تکامل، رویکرد رسول‌زاده نسبت به انقلاب مشروطیت ایران را دگرگون کرد و رنگ و بوی سوسیالیست‌تری بدان داد؛ هر چند که رسول‌زاده در ارشاد نیز از هیچ تلاشی برای اشاعه اندیشه‌های سوسیالیستی فروگذار نمی‌کرد و قبل از آمدن به تکامل پنج مقاله درباره وضعیت کارگران و لزوم ۸ ساعت کار برای آنان در ارشاد به نگارش درآورده بود (Resulzade Asarlari, 2014, I: 43- 51). اما ایدئولوژی انقلابی تکامل باعث شده بود که مقالات رسول‌زاده و همفکران وی وجهه سوسیالیسم انقلابی به خود بگیرد. تأثیر این رویکرد در آثار و جهت‌گیریهای رسول‌زاده و برخی دیگر از سوسیالیستهای چیره‌دست تکامل همانند سلطان مجید افندیف ملاحظه می‌شود. افندیف در نخستین شماره تکامل در مقاله‌ای به تطبیق و بررسی انقلاب‌های اروپا، روسیه و مشروطه ایران می‌پردازد. وی سوسیالیسم را یک روند تکاملی می‌داند که از انقلاب فرانسه شروع و پس از پشت سر گذاشتن مراحل پر پیچ و خم در اروپا و روسیه سپس در انقلاب ۱۹۰۵ روسیه آشکارا خودنمایی کرد و سرانجام دامنه تأثیر آن به ایران نیز رسید (تکامل، ۱۶ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۱: ۶). وی همچنین نخستین کسی است که در نشریه تکامل از عدم وجود برخی شرایط سوسیالیسم در ایران مانند عدم کارگران صنایع صحبت به میان آورده است (همانجا).

برعکس افندیف که بیشتر به ماهیت و سیر تکامل انقلاب‌های ایران و روسیه می‌پرداخت، رویکرد رسول‌زاده در تطبیق انقلاب مشروطه با انقلاب ۱۹۰۵ روسیه بیشتر به مقایسه و تمجید از اقدامات و فعالیت‌های دست‌اندرکاران انقلاب مشروطه اختصاص داشت. به اعتقاد وی یکی از تفاوت‌های مهم انقلاب ایران و روسیه این است که در انقلاب مشروطه ایران برخلاف روسیه حوادثی مانند ۹ ژانویه که در آن هزاران کارگر روسی به خاک و خون کشیده شدند، رخ نداد و انقلاب ایران تنها با ۱۲ کشته به هدف خود نائل گشت (تکامل، ۳ فوریه ۱۹۰۷، شماره ۷: ۲). آدمیت می‌نویسد که بعد از تشکیل مجلس ملی این سخن شنیده شد: «فرق بین این ملت و سایر ملل این است که این ملت اول مشروطه را گرفتند و بعد خونریزی کردند. ولی سایر ملل اول خونریزی کردند و بعد مشروطه را گرفتند» (آدمیت، ۲۵۳۵، ۱۶۶).

یکی از مهم‌ترین تفاوت‌های انقلاب مشروطه ایران با انقلاب ۱۹۰۵ روسیه در روزهای آغازین، قرار گرفتن روحانیان در کنار مشروطه‌خواهان ایران بود. به اعتقاد تکامل باسوادی قشر روحانیان در ایران باعث افزایش آگاهی‌های آنان از تحولات ژاپن و روسیه و انقلاب ۱۹۰۵ روسیه شد؛ به همین خاطر روحانیان ایران در کنار مشروطه‌خواهان ایرانی قرار گرفتند. اما در انقلاب ۱۹۰۵ روسیه، روحانیان با قرار گرفتن در کنار ملکداران و سرمایه‌داران باعث خونریزی زیادی شدند (تکامل، ۱۶ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۱: ۶). مدتی نگذشت که به دنبال مخالفت برخی از روحانیان با مشروطیت، انتقادات رسولزاده و تکامل نیز علیه روحانیان مخالف مشروطه شروع شد. رسولزاده با حمایت از سیدمحمد طباطبایی از وی با عنوان «فدایی مردم» یاد می‌کند و با «کهنه‌پرست» و «عالم‌نما» خواندن روحانیان مخالف مشروطه، از کسانی که به منزل مجتهد مخالف مشروطه در اردبیل بمب انداخته‌اند، حمایت می‌کند (تکامل، ۱۷ فوریه ۱۹۰۷، شماره ۹: ۲).

رسولزاده همچنین با مقایسه تفاوت‌های تفرقه و دودستگی در انقلابات ایران و روسیه، درباره خطر و دودستگی در انقلاب ایران نیز هشدار می‌دهد (تکامل، ۱۷ مارس ۱۹۰۷، شماره ۱۳: ۱). وی وجود تنوع قومی زیاد در روسیه را مهمترین عامل برای ایجاد دودستگی در میان انقلابیون روسیه می‌داند. اما برعکس معتقد است که ایران دارای یک ملت است که ایجاد نفاق در میان اقوام آن اثری ندارد (همانجا). هر چند ایران نیز دارای اقوام متفاوتی است، اما تردیدی نیست که شرایط قومی، دینی و جغرافیایی روسیه بسیار متفاوت از ایران است.

۵-۴- دفاع از مجلس ملی و انتقاد از مجلس سنا

از بارزترین ویژگی‌های روشنفکران سوسیالیست، تأکید و پافشاری بر لزوم تشکیل مجلس ملی و مخالفت با مجلس سنا است. رسولزاده و تکامل نیز همواره بر لزوم تشکیل مجلس ملی تأکید داشتند و با مجلس سنا مخالفت می‌کردند. هر چند که مجلس سنا در ایران تا سال ۱۳۲۸ شمسی تشکیل نشد، اما لحاظ شدن آن در قانون اساسی مشروطه مخالفت رسولزاده و روزنامه تکامل را در پی داشت. تکامل از تلاش‌های محمدعلی شاه به منظور انکار و نادیده گرفتن قانون اساسی و مجلس ملی انتقاد می‌کرد و از خواسته‌های

معترضان تبریز که تهدید کرده بودند در صورتی که محمدعلی شاه خواسته‌های مجلس ملی را قبول نکند، یک دولت موقت تشکیل خواهند داد، حمایت می‌کند (تکامل، ۱۷ فوریه ۱۹۰۷، شماره ۹: ۲).

به اعتقاد رسول‌زاده، محمدعلی شاه با این جمله که «با این همه بذل و بخشش می‌ترسم آخر از من جمهوریت هم بخواهید» عدم پابندی خود به مجلس ملی را نشان داده است (همان: ۱) و مدعی است که وی در زمان ولیعهدی نیز قصد داشت مجلس ملی را تعطیل کند و پس از آمدن به تهران سوء نیت خود به مجلس ملی را با قرار تشکیل مجلس سنا بیشتر نشان داد و محمدعلی شاه را عامل و بانی طرح تشکیل مجلس سنا معرفی می‌کند (تکامل، ۳۰ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۳: ۲). رسول‌زاده همچنین از اقدام محمدعلی شاه در عدم دعوت از نمایندگان مجلس ملی به مراسم تاج‌گذاری به شدت انتقاد می‌کند (تکامل، ۳ فوریه ۱۹۰۷، شماره ۷: ۲). وی از این اقدام شاه با عنوان «سوء قصد» یاد می‌کند و معتقد است که این کار محمدعلی شاه موجبات یکدلی و اتفاق مردم و نمایندگان مجلس ملی را بیشتر کرده و باعث شکل‌گیری اولین دسته‌های «فدایی» در ایران شد (همانجا).

سلطان مجید افندیف نیز اهالی ایران را به منسوخ کردن سنا دعوت می‌کند: «ما همیشه طرفدار مجلس مردمی هستیم و از اهالی ایران می‌خواهیم که فریب وزراء و اغتیا حيله‌گر را نخورند و می‌گوییم که هر ملتی باید با همکاری نمایندگان مردمی نسبت به منسوخ کردن مجلس دوم یا سنا تلاش کند؛ زیرا مجلس دوم {سنا} نماینده مردم عامی و فقیران نیست و مخالف اهداف و آمال مردم است» (تکامل، ۳۰ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۳: ۳). وی همچنین مهم‌ترین دلیل تمایل به تأسیس سنا توسط حکومت به خطر افتادن منافع اربابان و ملک‌داران می‌داند (همانجا). تکامل سناتورها را حامی ملکداران و ثروتمندان می‌داند (تکامل، ۱۶ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۱: ۷) و رضایت خود را نیز از اینکه برخی اجازه تشکیل مجلس سنا در ایران را ندادند، اعلام می‌دارد (تکامل، ۲۴ فوریه ۱۹۰۷، شماره ۱۰: ۲).

کارکردها، اهداف و نقاط ضعف و قوت مجلس ملی ایران نسبت به دومای روسیه نیز توجه رسول‌زاده و تکامل را به خود جلب کرده بود. رسول‌زاده معتقد بود که مجلس

نمایندگان ایران را نمیتوان با «نمایندگان شوراهای کارگری» روسیه مقایسه کرد؛ زیرا در روسیه مجلسی که همانند دوما بتواند همه اینها را در یک نقطه جمع کند وجود نداشت، اما در ایران نمایندگان همه اقشار در یک مجلس ملی در تهران گرد هم می‌آیند (تکامل، ۳ فوریه ۱۹۰۷، شماره ۷: ۲) به اعتقاد رسولزاده سربازان ایرانی برخلاف قزاقها و سالداتهای روسی در مقابل برادران و خواهران مشروطه‌خواه ایران قرار نمیگیرند و مجلس ملی ایران به سرنوشت دومای اول روسیه دچار نمی‌شود؛ زیرا معتقد بود که مجلس ملی ایران از پشتوانه قدرتمند مردمی برخوردار است و توانایی آن را دارد که حکومت «مستبد» را به پذیرش خواسته‌های خود وادار سازد (همانجا).

به نظر می‌رسد که نگرانی و حساسیت رسولزاده و تکامل نسبت به سرنوشت مجلس ملی بیشتر تحت تأثیر تحولات روسیه و سرنوشت دومای اول روسیه است. زیرا در دومای اول روسیه، حاکمیت تزاری سعی کرد با محدود کردن نمایندگان کارگری، نماینده‌های سرمایه‌داران و ملکداران را جایگزین آنان کند که در پی آن دومای اول روسیه چند ماه بیشتر دوام نیاورد (تکامل، ۲۳ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۲: ۳). به همین دلیل دوست نداشتند که مجلس ملی هم به سرنوشت دومای روسیه دچار شود: «مگر ملت ایران نسبت به مجاهدتهای تاریخ مجلس فرانسه آگاه نیست؟ مگر ملت ایران از سرنوشت دومای روسیه آگاه نیست؟» (تکامل، ۱۶ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۱: ۸). با وجود همه نگرانی‌ها و پیش‌بینی‌های تکامل در عمل چنین اتفاقی نیافتاد و محمدعلی شاه با توافق ضمنی روسیه و انگلیس مجلس ملی را به توپ بست (آبادیان، ۱۳۷۶: ۳۸).

رسولزاده پس از حضور در ایران نیز نقش مهمی در مخالفت با مجلس سنا داشت و در هر فرصتی مخالفت خود با مجلس سنا را نشان می‌داد (روزنامه ایران نو، شماره ۹۹، ۱۳ ذی‌الحجه ۱۳۲۷، ص ۱). در واقع تحت تأثیر افکار و اندیشه‌های رسولزاده و برخی از هم‌قطاران وی بود که مجلس سنا در ایران علی‌رغم تأکید در قانون اساسی مشروطه تا چهار دهه بعد تشکیل نشد.

۵-۵- تبیین و تشریح نقش روسیه و انگلیس در تحولات مشروطیت ایران

در بحبوحه تحولات انقلاب مشروطیت ایران، روسیه و انگلیس رقابت تنگاتنگی را به

منظور افزایش نفوذ خود در ایران داشتند که در نهایت به قرارداد ۱۹۰۷ و تقسیم ایران به دو حوزه نفوذ روسیه و انگلستان ختم شد. تحلیل رسول‌زاده از دخالت روسیه و انگلیس در تحولات مشروطه ایران از یک طرف با انتقاد از عوامل استبداد از جمله محمدعلی شاه و مخالفان مشروطه در تلاش برای تحریک روسیه و انگلیس و کشاندن پای آنان به تحولات مشروطیت همراه است و از طرف دیگر به تبیین و بررسی رویکرد و نحوه عمل هر یک از کشورهای روس و انگلیس در قبال مشروطیت ایران می‌پردازد. به نوشته رسول‌زاده هدف استبداد و مخالفان (محمدعلی‌شاه، امیر بهادر، امین‌السلطان و ...) از تحریک روسیه و انگلیس و کشاندن پای آنان به حوادث دوره مشروطه، تلاش برای به انحراف کشاندن مشروطه، بدنام کردن آن و سرکوب «آزادی‌خواهان» است (تکامل، ۱۷ مارس ۱۹۰۷، شماره ۱۳: ۱).

رسول‌زاده اغوای محمدعلی‌شاه توسط سفرای روسیه و انگلیس را مهم‌ترین دلیل دشمنی محمدعلی‌شاه با مشروطیت در ایران می‌داندست و معتقد بود که این کار هیچ نتیجه‌ای برای طرفین نداشته، بلکه برعکس باعث تقویت و شکل‌گیری فرقه‌های منظم در راه مبارزه با استبداد نیز شد. وی با استناد به روزنامه‌های خارجی می‌نویسد که در سایه دشمنی محمدعلی‌شاه با مشروطه و فریب وی توسط انگلیس و روس بنیان سلطنت به لرزه درآمد و اگر برخی از نمایندگان «معتدل» مجلس نبود، این امر محقق می‌شد (تکامل، ۱۱ فوریه ۱۹۰۷، شماره ۹: ۲).

تحلیل رسول‌زاده از رویکرد روسیه و انگلیس نسبت به تحولات ایران، فارغ از رنگ و بوی سوسیالیستی و نیز پاره‌ای تناقض‌گویی، مهم‌ترین دلیل تغییر رویکرد انگلیس نسبت به تحولات مشروطه ایران و به تبع آن قرارداد ۱۹۰۷ را نیز آشکار می‌کند. رسول‌زاده از یک طرف ضمن رد نظرات روزنامه‌تایمز نسبت به رویکرد مثبت روسیه و انگلیس به برقراری قانون و عدالت در ایران، می‌نویسد که این امر بیشتر در مورد انگلستان صحیح است، زیرا در روسیه حکومت استبدادی حاکم است و نمی‌تواند رویکرد مثبتی نسبت به مشروطیت ایران داشته باشد (تکامل، ۳ مارس ۱۹۰۷، شماره ۱۱، ۶). اما از طرف دیگر هر دو کشور روسیه و انگلستان را مانع اهداف مشروطیت دانسته و تأکید دارد که منافع کشورهای خارجی در این

است که در ایران یک حکومت مستبد روی کار باشد؛ زیرا اروپا به بازاری برای فروش محصولات کارخانه‌ای خود در آسیا احتیاج دارد و اگر کشورهای آسیایی همانند ایران به رشد و ترقی برسند اروپا بازارهای خود را از دست می‌دهد (تکامل، ۱۷ مارس ۱۹۰۷، نمره ۱۳: ۱).

گفتنی است که ماهیت استعماری انگلیس در ایران از همان آغاز تأسیس تکامل برای رسولزاده و همفکران وی آشکار شده بود. رسولزاده در همان شماره اول تکامل ملکداران و اربابان جنوب ایران را بازوهای انگلیس قلمداد کرده و آنها را به سخره می‌گیرد (تکامل، ۱۶ دسامبر ۱۹۰۶، شماره ۱: ۷). وی همچنین بورژوازی انگلستان را مهم‌ترین عامل تغییر سیاست انگلیس در قبال تحولات مشروطیت ایران قلمداد می‌کند: «اینان همان حکومت‌های بی‌انصاف و بی‌مروت هستند که در ممالک خود کارگران محتاج اروپایی را که به منظور بهبود وضعیت خود دست به اعتصاب می‌زنند، به گلوله می‌بندند» (تکامل، ۱۷ مارس ۱۹۰۷، شماره ۱۳: ۱). به نظر می‌رسد که تناقض اولیه رسولزاده نسبت به رویکرد انگلیس درباره مشروطیت ایران، بیشتر ناشی از تغییر سیاست انگلستان نسبت به مشروطه ایران است که رسولزاده پنج ماه پیش از قرارداد ۱۹۰۷ بدان پی برده بود؛ زیرا یکی از دلایل تغییر سیاست انگلیس نسبت به مشروطه ایران جلوگیری از قدرت یافتن بورژوازی ایران در مقابل بورژوازی انگلستان بود (پاولویچ و همکاران، ۱۳۵۷: ۵۲-۴۸). به همین خاطر، انگلیس بعد از قرارداد ۱۹۰۷ دیگر از مشروطه ایران حمایت نکرد (آبادیان، ۱۳۷۶: ۳۸-۳۶). با حضور رسولزاده در ایران رویکرد متأثر از نشریه تکامل وی نسبت به دخالت روسیه و انگلیس در ایران نیز ادامه یافت. وی در ایران نو با تشریح اهداف روسیه و انگلیس از تسلط بر ایران (ایران نو، ۲۰ شوال ۱۳۲۸، ش ۲: ۲)، ادعای انگلیسها درباره ضربه دیدن تجارت این کشورها در اثر عدم امنیت در جنوب ایران را رد کرده و با ارائه آماری سود حاصل از تجارت در گمرکات جنوب را به نفع انگلیس قلمداد می‌کند (ایران نو، ۲ ذی‌القعدة ۱۳۲۸، ش ۱۲: ۱). وی همچنین حضور نیروهای روسی در ایران را عامل تنزل تجارت در مناطق شمالی این کشور می‌داند (همانجا).

۶- نتیجه

گسترش جریان سوسیالیسم در روسیه و قفقاز و همزمانی آن با انقلاب‌های ۱۹۰۵ روسیه و مشروطه ایران، باعث شد که برخی از روشنفکران ترک مسلمان قفقاز گفتمانی متأثر از سوسیالیسم با مضامین عدالت، آزادی و مساوات را در مطبوعات قفقاز پیش ببرند که یکی از عمده‌ترین محورهای آن انقلاب مشروطیت ایران بود. از جمله مهم‌ترین این روشنفکران محمدمین رسول‌زاده بود که با انتشار روزنامه تکامل نقش مهمی در این گفتمان ایفا کرد. تجربه فعالیت در سازمانهای همت، اجتماعيون عاميون و نیز انقلابات کارگری قفقاز باعث شد که رسول‌زاده در مقطعی به عنوان یک روشنفکر، تحولات اوایل مشروطیت در ایران را از چشم‌انداز نشریه سوسیالیستی تکامل دنبال کند. این رویکرد باعث شد که مهم‌ترین مسائل تحولات مجلس اول و جدال مشروطه‌خواهان با مخالفان بعد از مرگ مظفردین شاه در کانون توجه رسول‌زاده و تکامل قرار گیرد. رسول‌زاده و همفکران وی در تکامل موضع بیطرفانه‌ای نداشتند و با توجه به رویکرد نشریه تکامل از حامیان سرسخت مشروطه‌خواهان به شمار می‌رفتند و با حمایت از اجتماعيون عاميون ایران و نیز مجاهدان مشروطه نقش غیر قابل انکاری در سازمان‌دهی هسته‌های اولیه مقاومت علیه محمدعلی شاه داشتند. رسول‌زاده و نشریه تکامل از مهم‌ترین کانون‌هایی بودند که در راه مبارزه با استبداد و عوامل آنها، مجلس سنا و دخالت‌های بیگانگان در ایران در سطح خیلی وسیع فعالیت می‌کردند که از مهم‌ترین ثمرات کوتاه مدت آن عقب‌نشینی اولیه محمدعلی-شاه و اعلام حمایت از مشروطه است. در کنار این، با اشاعه و تبلیغ ایدئولوژیها و مفاهیم جدید سوسیال دموکراسی در تدوین و شکل‌گیری برنامه‌های عقیدتی اجتماعيون عاميون و زیر شاخه‌های آن نیز تأثیر مهمی داشتند که مدتی بعد و با حضور رسول‌زاده در ایران نتایج آن در احزاب و مطبوعات متأثر از سوسیال دموکراسی مانند حزب دموکرات و روزنامه ایران نو به بار نشست.

منابع و مآخذ

کتابها

- آبادیان، حسین (۱۳۷۶)، *رسولزاده، فرقه دموکرات و تحولات معاصر ایران*، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- آدمیت، فریدون (۲۵۳۵)، *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، تهران: انتشارات پیام.
- _____ (۱۳۸۸)، *فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران*. تهران: گستره.
- آرتونیان، گ. س (۱۳۸۵)، *انقلاب ایران و بلشویک‌های ماورای قفقاز*، ترجمه محمد نایب‌پور، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۸۱)، *پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت*، تهران: سیامک.
- _____ (۱۳۶۱)، *مرام‌نامه‌ها و نظام‌نامه‌های احزاب سیاسی ایران در دومین دوره مجلس شورای ملی*، تهران: نشر تاریخ ایران.
- پالوویچ، م، و همکاران (۱۳۵۷)، *سه مقاله درباره انقلاب مشروطه ایران*، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- چاغلا، چنگیز (۱۳۸۸)، *سیاست و ملی‌گرایی در آذربایجان*. ترجمه جلیل یعقوب‌زاده. تبریز: ندای شمس.
- رائین، اسماعیل (بی‌تا)، *حیدرخان عمواعلی*. تهران: انتشارات مؤسسه تحقیق رائین.
- رسولزاده، محمدمامین (۱۳۷۷)، *گزارش‌هایی از انقلاب مشروطیت ایران*. ترجمه رحیم رئیس-نیا. تهران: شیرازه.
- سرداری‌نیا، صمد (۱۳۶۳)، *نقش مرکز غیبی تبریز در انقلاب مشروطیت ایران*، تبریز: شفق.
- شاکری، خسرو (۱۳۸۴)، *پیشینه‌های اقتصادی- اجتماعی جنبش مشروطیت و انکشاف سوسیال دموکراسی*، تهران: اختران.

- کسروی، احمد (۱۳۶۳)، *تاریخ مشروطه ایران*، تهران: امیرکبیر.
  - نوبخت، فرهاد (۱۳۹۸)، *محمد/امین رسول‌زاده*، تهران: سنجش و دانش.
  - یزدانی، سهراب (۱۳۹۹)، *مجاهدان مشروطه*. تهران: نشر نی.
  - _____ (۲۰۱۲)، *اجتماعیون عامیون*، تهران: نشر نی.
- https://books.google.com/books/about/%D8%A7%D8%AC%D8%AA%D9%85%D8%A7%D8%B9%DB%8C%D9%88%D9%86_%D8%B9%D8%A7%D9%85%DB%8C%D9%88%D9%86.html?id=ScZlAgAAQBAJ

مقاله‌ها

- مرادی خلج، محمدمهدی و نوبخت، فرهاد، «رسول‌زاده و دین اسلام (تحلیلی بر جایگاه دین اسلام در اندیشه و عمل سیاسی محمدامین رسول‌زاده)»، *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، ش ۲۵، ۱۳۹۹.
- نوبخت، فرهاد، «تحلیل و بررسی سیر تحول اندیشه‌های سوسیالیستی و ملی‌گرایی محمدامین رسول‌زاده از سال ۱۹۰۲ تا ۱۹۲۰»، *کارنامه تاریخ*، ش ۹، ۱۳۹۷.

نشریات

- *روزنامه تکامل*، ۱۹۰۶، شماره‌های ۱، ۲، ۳؛ ۱۹۰۷، شماره‌های ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳.
- *روزنامه انجمن تبریز*، ۱۳۲۵ق، شماره‌های ۴۷، ۵۶، ۶۵، ۷۷ و ۷۸.
- *رونامه ایران نو*، ۱۳۲۷ق، شماره‌های ۹۹، ۱۰۲؛ ۱۳۲۸، شماره‌های ۲، ۳، ۱۲؛ ۱۳۲۹، شماره ۱۵.
- *سازمان اسناد ملی ایران* (بی‌تا). شماره ردیف ۳۱۸۳۸، ۲۹۷۰۳۱۸۳۸، شماره آرشیو ۲۰۶ ک ۲ آ پ ۱، «اعلامیه اجتماعیون عامیون ایران».

منابع انگلیسی

- Alakbarov Faiq (2014), *Mohammad Amin Resulzadenin*

Dunyagorushu. Baki: e-nashri.

- Ashirli, Akif (2009), *Azerbaycan matbuat tarixi* (1875-1920), Baki: Elm ve tahsil.
- Azerbaycan Tarixi (2008). V cild (1900- 1920), Baki, Elm.
- Rezulzade. M. A (2014). *Asarlari (1903 – 1909)*, I cild, Baki, Tahsil.
- Rezulzade. M. A (2010). *Stalinle Ixtilal Xatiralari*, Baki, Qanun.
- Rezulzade. M. A (2009). *Azerbaycanda Milli harakat*, Baki, Elm.
- Yaqublu, Nasiman (2013). *Mohammad Amin Rasulzade Ensiklopediyasi*. Baki: OLMMS Nashriyyati.
- БАГИРОВА, И.С (1997). *ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ И ОРГАНИЗАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА (1900- 1917)*, БАКУ ЕЛМ.